

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2020, c. 6, s. 1: 171-200

Kısa Sûreler Arasındaki Münâsebet Üzerine Bir İnceleme: Tedrîcî Nüzûl Tevhîdî Mana
The Study of the Relationship between Short Surah's: Gradually Decended Meaning of Tawheed

Fatih Tok

Dr. Öğr. Üyesi Eskişehir Osmangazi
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Eskişehir Osmangazi
University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir
Eskişehir / TURKEY
fatih Tok25@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4881-5455

Enayatullah AZİMİ

Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir
Anabilim Dalı
Doctoral Student, Eskişehir Osmangazi
University, Institute of Social Science,
Eskişehir / TURKEY
azimi7592@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7588-4301

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Mart / March 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 01 Mayıs / May 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Tok, Fatih – Azimi, Enayatullah. “Kısa Sûreler Arasındaki Münâsebet Üzerine Bir İnceleme: Tedrîcî Nüzûl Tevhîdî Mana”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (Haziran 2020): 171-200.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Kur'ân, yirmi üç yıllık bir zaman diliminde, tevhid inancına sahip bireylerin oluşturduğu bir toplum inşa etmek üzere nazil olmuştur. Bu süreçte peyderpey (tedricen) gelen her bir vahyin, söz konusu hedefin gerçekleşmesinde önemli bir rolü olmuştur. Bu sebeple farklı zaman ve mekânlarda nazil olan, farklı konularda farklı kitleleri muhatap alan her bir vahiy pasajı ya da her bir sûre bir diğeri ile birçok yönden bir anlam münâsebeti, bütünlüğü içerisindedir. Bu bağlamda gelişen Münâsebetü'l-Kur'ân ilminin verileri de bu durumun bir ispatı ve örneği olarak değerlendirilebilir. Araştırmada bu husus kısa sûreler üzerinden anlaşılmaya ve ortaya konulmaya çalışıldı. Sonuçta, Mushaf tertibinde farklı dönemlerde nazil olmalarına rağmen Asr sûresinden Nas sûresine kadarki sûrelerden her birinin öncesindeki ve sonrasındaki sûreyle tam bir anlam bütünlüğüne sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, bir yandan Mushaf'ın tertibinin tevkifi olduğunun bir delili olarak görülebilir. Fakat sûrelerin tertibinin icthadî olması halinde de böyle bir anlam bütünlüğünden bahsedebiliriz. Zira Kur'ân, bütünüyle tek bir kaynaktan ve tek bir hedefi gerçekleştirmek üzere gelmiştir. Sûreler arasındaki anlam münâsebeti ve muhteva birliği de, bu durumun bir ifadesi olarak zikredilebilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Münâsebetü'l-Kur'ân, Tedrîcî (Peyderpey) Nüzûl, Muhteva Bütünlüğü, Tevhid.

Abstract

In the twenty three year period, the Qur'an was subordinated to build a society of individuals with belief in tawhid. In this process, each revelation came gradually and played an important role in the realization of the target in the questions. For this reason, each revelation's passage, which is different at different time and place, and which deals with different audiences on different topics, or in every aspect, has a meaning and integrity in many ways. In this context, the data of the science of Munasebatu'l-Qur'an can be evaluated as a proof and an example of this situation. In research, we tried to understand and reveal of this issue in short terms. As the result, seems that each of the suras from the period of Asr to Nas has complete meaning of integrity with a period before and after, Although they were subjected to different periods in the Mushaf orders. This situation, on the one hand, can be seen as a

proof that the order of Mushaf is withheld But, if the arrangement of suras is jurisprudence, we can talk about an integrity because using the Quran is good for the society and it has come from a single source and to achieve a single goal. The meaning and the unity of content among the suras can be mentioned as an expression of this situation.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Munasebatu'l-Qur'an, Gradually (step by step) Descent, Content Integrity, Tawheed.

1. Giriş

Yirmi üç yıllık bir süre zarfında nâzil olan Kur'ân âyetlerinin tertibi, Cebrâil'in Hz. Peygamber'e, onun da vahiy kâtiplerine bildirmesiyle yani tevkîfî olarak belirlenmiştir.¹ Mushaflardaki sûrelerin tertibi ise, bazı âlimlere göre ictihâdî olmakla birlikte âlimlerin ekseriyetine göre o da tevkîfîdir. Orta bir yol takip eden bazı âlimler ise, sûrelerin bir kısmının tertibini ictihâdî bir kısmını ise tevkîfî olarak kabul etmiştir.²

Sûrelerin tertibinin tevkîfî olduğunu söyleyen âlimler, delil olarak Hz. Osman zamanında çoğaltılan Mushafların tertibi üzerinde sahabenin icma etmesini ve Kur'ân'ın her yıl arzalarda bu tertip üzere okunmasını dile getirmişlerdir.³ Hz. Osman'ın Kur'ân-ı Kerîm'i istinsah ettirirken sûreleri yeniden tertip ettirmesiyle ilgili rivayetler yanında Hz. Ali, İbn Mes'ud ve Ubey b. Ka'b gibi sahabîlerin Mushaflarındaki sûre tertiplerinin farklı olması ise, İmam Malik gibi bazı âlimleri sûrelerin tertibinin ictihâdî olduğu fikrine götürmüştür.⁴ Kimi âlimlere göre ise, es-Seb'u't-Tıvâl, Havâmîm ve el-Mufassal gibi grup halinde isimlendirilen birçok sûrenin tertibi Hz. Peygamber tarafın-

¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992), 4/218; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: TDV, 11. Basım, 1997), 56; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, (İstanbul: İFAV, 52. Basım, 2016), 100-102.

² Subhi Salih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyin, 10. Basım, 1977), 71.

³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (b.y.: Dâru'l-fikr, 1981/1401), 9/215; Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-maârif, 1972), 1/184; Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Risale, 2008/1429), 1/193-196; Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1995/1415), 1/347.

⁴ İsmi geçen sahabîlerden bazıları Mushaflarındaki sûrelerini nüzul sırasına göre, bazıları ise uzun sûrelerden kısımlarına doğru sıralanmışlardır. bk. Zerkânî, *Menâhil*, 1/353-354.

dan belirlenmiştir. Bu sûrelerin dışında kalanlar ise sahabenin ichtihadıyla tertip edilmiştir.⁵

Zikredilen görüşler dikkate alındığında, komisyon başkanı Zeyd b. Sâbit'in şahitlik ettiği son arzada Kur'ân'ın belirli bir tertip üzere okunmuş olması ve diğer sahabîlerin de yapılan bu tertibe itiraz etmemeleri, sûrelerin tertibinin tevkîfiliğine delil kabul edilebilir. Öte yandan bazı sahabîlerin ellerinde bulunan Mushaflardaki sûre tertiplerinin farklı olması, sûrelerin tertibinin âyetlerdeki gibi bağlayıcılığı olmadığını bir işareti olarak değerlendirilebilir.⁶

Sûre tertibinin tevkîfî olduğunu kabul edenler, Mushaf'ta peş peşe gelen sûreler arasında anlam münâsebetleri olduğunu düşünmüş ve bu hususta çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Münâsebetü'l-Kur'ân başlığı altında ele alınan bu çalışmalar, aynı zamanda sûrelerin tertibine bir delil olarak gösterilmiştir.⁷ Bu durum, bir yandan da farklı zaman dilimlerinde peyderpey nazil olan Kur'ân'ın bölümleri arasında bir muhteva bütünlüğünün olduğunu ortaya koymaktadır. Râzî (606/1210) bunu, "Kur'ân, bütünüyle bir tek sûre hatta bir tek âyettir"⁸ şeklinde ifade etmektedir. Kezâ bu bağlamda Kur'ân'ın, "tek bir kelime"⁹ gibi görülebilecek bir anlam bütünlüğüne sahip olduğu belirtilmiştir.¹⁰

Mushaftaki sûre tertibi nüzul sırasına göre olmamakla birlikte, sûreler arasında bir anlam, muhteva ve hedef birliği olduğu dikkat çekmektedir. Kanaatimizce farklı zaman ve mekânlarda farklı muhataplara yönelik nazil olan vahiy pasajları arasındaki bu anlam ilişkisi, öncelikle Kur'ân'ın, tevhid anlayışına dayalı bir din ve hayat inşa etmek gibi tek bir hedefe odaklanmasından kaynaklanmaktadır. Gelen her bir vahiy pasajı, söz konusu amaca giden yolda

⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/196-198; Zerkânî, *Menâhil*, 1/353-358.

⁶ Fatih Tok, "Vahyin Mahiyeti ve Kur'ân Vahyi", *Tefsir Tarihi*, ed. Ali Rıza Gül, Muhammed Ersöz, (İstanbul: Lisans, 2019), 45.

⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/215; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/37; Zerkânî, *Menâhil*, 1/73; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: Eser, 3. Basım, 1979), 9/530.

⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/3.

⁹ "Kur'ân âyetlerinin bir kısmı diğer kısmına manaları itibarıyla kenetlenmiş tek bir kelime gibidir." bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 2/ 287.

¹⁰ Kur'ân'ın tertibindeki anlamsal bütünlükle ilgi yapılan benzetme ve görüşler için bk. Musa Bilgiz, *Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet -Saîd Havva Örneği-*, (Ankara: Araştırma, 2006), 29-32.

önemli bir parça teşkil etmektedir. Tedricen nazil olan Kur'ân'daki bu tevhîdî mana, farklı muhatap kitlelerine yönelik mesajlar içeren ve nüzulün hem erken (Mekke) hem de geç (Medine) dönemlerinde nazil olan sûrelerde de göze çarpmaktadır. Bu bağlamda, Mushaf tertibi esas alınarak Asr ile Nâs sûreleri arasında yer alan on iki sûre arasındaki anlam münâsebetleri incelenecektir.

Seçilen sûrelerin tercih edilmesindeki etkenlerden biri olarak, muhtevasında çok farklı konular olmaması ve sûrelerin bütün halinde nazil olmuş olmalarını zikredebiliriz.¹¹ Öte yandan kısa sûrelerin tercih edilmesiyle, bir makalenin sınırları içerisinde birçok sûre arasındaki anlam münasebetini inceleme imkânı bulacağız. İnceleme esnasında özellikle Râzî, Bikâî (885/1480), Suyûtî (911/1505), Elmalılı (1942) gibi sûreler arasındaki münâsebetlere özel önem atfeden müfessirlerin yorumlarından istifade edilecektir.

Hemen belirtelim ki ele alınan sûrelerdeki âyetler veya sûre içerisindeki kelime ve kavramlarla ilgili detaylı bir izaha girişilmeyecektir. Sürenin genel muhtevası üzerinden birbirleriyle olan anlam münasebetlerine değinilecektir. Böylece farklı dönemlerde farklı hadiseler üzerine nazil olan Kur'ân'ın muhteva bütünlüğü ile parçalar arasındaki anlam insicamı ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Konuyla ilgili detaylara girmeden önce ise, araştırmanın temel verilerine kaynaklık eden münâsebetü'l-Kur'ân ilmi ve onun önemli bir bölümünü oluşturan sûreler arasındaki anlam münâsebetleri üzerine kısa bilgiler vermek istiyoruz.

2. Münâsebetü'l-Kur'ân İlmi

“Münâsebet” ya da zaman zaman onun yerine kullanılan “tenâsüb” kavramı sözlükte soy, yakınlık ve akrabalık gibi anlamlara gelen “neseb” kelimesinden türemiştir.¹² Bununla birlikte münâsebet kelimesi sadece soy ve yakın-

¹¹ Mâûn sûresinin bir bütün olarak inip inmediğine dair farklı görüşler dile getirilmiştir. Süreyi, kimileri Mekkî kimileri ise Medenî olarak kabul etmiştir. Bazı âlimler ise sürenin yarısını Mekkî yarısını ise Medenî saymışlardır. Sürenin nüzul yeri ile ilgili görüşler için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/111; Ebû Hayyân el-Endülüsî, *el-Bahru'l-muhît*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1993/1413), 8/517; Tahir b. Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984), 30/563. Kanaatimizce sûre bir bütün olarak ve tek seferde Mekke'de nazil olmuştur.

¹² Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003), 4/214; Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Kahire: Maârif, 1119), 6/4405. Neseb kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de de benzer anlamda kullanılmıştır. bk. es-Sâffât 37/158; el-Mü'minûn 23/101.

lıkla sınırlı olmayıp aynı zamanda bir belde veya sanat gibi başka hususlara nispeti de ifade etmektedir.¹³ İki insan arasında bir tenasüpten (münasıplık) bahsedildiğinde ise, iki tarafın birbirine uygun veya birbiriyle ilişkili olduğu kastedilmektedir. Söz konusu kelime mecaz olarak ise, “müşâkele” yani benzeşme, birbirine benzemek anlamını ifade etmektedir. Örneğin “Bu iki şeyin arasında bir münâsebet var” derken, aralarında bir benzerlik, uyum ve insicam olduğu kastedilmektedir.¹⁴ Kelamda münâsebet ise, birbirini takip eden kelime ve cümlelerin arasında mana itibarıyla makul bir irtibat, insicam ve alakanın bulunması demektir.¹⁵

Münâsebâtül'l-Kur'ân ilmi kimi âlimler tarafından, “Âyetler veya sûreler arasında icmal-tafsil, umum-husus, aklî-hissî gibi farklı yönlerden ya da sebep-müsebbip, illet-malul, benzerlik-zıtlık gibi zihni bağlar açısından mana irtibatı sağlamak”¹⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Bu alana önemli katkılar sunan Bikâ'î (885/1480) ise bu ilmi, “Kur'ân'ın cüzlerinin (âyet ve sûrelerinin) kendi aralarındaki tertibin illetini ve hikmetini bildiren ilim”¹⁷ olarak ifade etmiştir.

Âyetler ve sûreler arasındaki münâsebetten ilk kez, Ebu Bekir en-Nisâbûrî (324/936) tarafından bahsedildiği belirtilmektedir. Nisâbûrî, tefsir yaparken, “Şu âyet şu âyetle birlikte hangi sebepten dolayı geldi? Bu sûrenin şu sûrenin ardından gelmesindeki hikmet nedir?” gibi sorulara muhatap olmuştur. Bununla birlikte henüz münâsebetle ilgili yeterli bir bilgi ve birikimin olmaması, bu husustaki açıklamaların makul görülmemesine hatta tenkit edilmesine yol açmıştır.¹⁸ Yaklaşık iki asır geçtikten sonra ise, bu kez İbnü'l-Arabî (543/1148) münâsebet konusunun önemine dikkat çekmiştir. Öte yan-

¹³ Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselam, Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-ciyele, ts.), 5/ 423; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 6/ 4405.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 6/4405; Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdusselam, Muhammed Harun (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 2. Basım, 1994/1415), 4/265.

¹⁵ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/36.

¹⁶ Zerkeşi, *el-Burhân*, 35; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/288; Abdülmüteal Sa'îdî, *en-Nazmu'l-fenniyyu fi'l-Kur'ân*, (b.y.: el-Matbaatu'n-namûziciyye, ts.), 28.

¹⁷ Burhaneddin Ebu'l-Kasım İbrahim b. Ömer el-Bikâ'î, *Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyi ve's-süver*, (Kahire: Dâru'l-kütübi'l-İslâmî, ts.), 1/5-6.

¹⁸ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/36; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/287; Suphi Salih, *Mebâhis*, 122.

dan o, önceki değerlendirmelerin insanlar tarafından yanlış algılandığını ve bu yüzden de bu alanda görüş beyan etmenin terkedildiğini ifade etmiştir.¹⁹

Âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet tefsirinde yer veren ilk müfessirlerden biri olan Zemahşerî (538/1143), her âyet ve sûre arasındaki münâsebeti açıklamaktan ziyade bir kısmına değinmiştir.²⁰ Onun bu konudaki yorumları, kendisinden sonra gelen müfessirler üzerinde de etkili olmuştur. Âyetler ve sûreler arasındaki münâsebetleri tam ve eksiksiz bir şekilde ele alan ilk müfessir ise, Fahreddin er-Râzî olmuştur.²¹ Bu alanda zikredilmesi gereken bazı isimler arasında ise, “*Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyi ve's-süver*” isimli eserin müellifi Bikâî, “*Tenâsüku'd-dürer fi tenâsübi's-süver*” eseriyle Suyûtî ve “*Hak Dini Kur'ân Dili*” adlı tefsirinde âyetler ve sûreler arasındaki münâsebeti titizlikle ele alan Elmalılı sayılabilir.²²

Yeri gelmişken ifade edelim ki, bazı müfessirler Kur'ân'ın icaz ve belagatini ortaya koyduğunu düşünerek münâsebet ilmine çok büyük önem atfetmiş ve bu konuda daha çok çalışma yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir.²³ Fakat bazı âlimler, âyetler ve sûreler arasındaki münâsebetle ilgili ne sahâbeden ne de tâbiünden herhangi bir rivayet gelmediğini ve Kur'ân-ı Kerîm'in böyle bir maksadının olmadığını söyleyerek, münâsebetü'l-Kur'ân ilmine karşı çık-

¹⁹ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/36; Abdülhamid Ferahî, *Nizamu'l-Kur'ân ve tevîli'l-Furkân bi'l-Furkân*, (Nev Delhi: el-Dâiretü'l-Hamidiye, 2008), 21. Bununla birlikte Nureddin İtr, daha öncesinde Taberî'nin, eserinde münâsebetle dair küçük fakat önemli bazı bilgilere yer verdiğini ifade etmektedir. bk. Nureddin İtr, “Münâsebet İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Önemi”, çev. Eyüp Yaka, *İslami İlimler Dergisi*, 1/2, (Güz 2006), 235-236.

²⁰ Zemahşerî'nin Bakara sûresinin 6-27 ve 189-214 âyet gruplarında dile getirdiği âyetler arasındaki münâsebetle dair yorumlar için bk. Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-marife, 2009), 1/46-111, 234, 256.

²¹ Cerrahoğlu, âyetler ve sûreler arasındaki münâsebetleri tam ve eksiksiz bir şekilde ele alan ilk müfessirin Râzî olduğunu söylemektedir. bk. İsmail Cerrahoğlu, “Fahreddin Râzî ve Tefsiri”, *A.Ü. İslam Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2/7-50.

²² Elmalılı, eserinde dikkat edilecek noktaların en başında âyet ve sûreler arasındaki münâsebet geldiğini ifade etmektedir. bk. Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/13. Elmalılı'nın münâsebetle ilgili görüşleri ve bu konudaki örnek yorumları için bk. Enayatullah Azimi, *Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirinin Münâsebetü'l-Kur'ân İlmi Çerçevesinde İncelenmesi- Bakara Sûresi Örneği-*, (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 19-39.

²³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/138; Nasruddin Ebu Saîd Abdullah b. Ömer Beydâvî, *Tefsiru'l-Beydâvî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, ts.), 1/33, 43; Ebu'l Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, (b.y.: Dâru İhyâi'l-kütübü'l-Arabîyye, ts.), 1/16-17; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/173; Bikâî, *Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyi ve's-süver*, 1/10.

mıslardır. Bu konudaki bir diğer gerekçe ise Kur'ân'ın farklı zamanlarda inmesi, farklı konular içermesi, dolayısıyla da âyet ve sûreler arasında tenâsüp aramanın altından kalkılması zor bir çaba olarak ifade edilebilir.²⁴ Kanaatimizce Kur'ân-ı Kerîm, her ne kadar farklı zaman ve mekânlarda farklı muhataplara yönelik mesajlarla nazil olmuşsa da, daha önce zikredildiği gibi gelen her bir vahiy belirli ve tek bir gayeye yönelik nazil olmuştur. Bu sebeple vahyin pasajları arasında bir anlam münasebetinin olması, bazen zor görünse de mümkündür.

Son olarak ifade edelim ki münâsebetü'l-Kur'ân ifadesinden genel olarak, âyetler ve sûreler arasındaki ya da sûre ve âyetlerin başı ile sonunun ya da âyet gruplarının birbiriyle olan anlam ilişkileri anlaşılmaktadır. Sûreler arasındaki münâsebetler tespit edilirken ise, genelde sûrenin konusu ile ismi, başı ile sonu, son âyeti ile sonraki sûrenin ilk âyeti arasındaki anlam ilişkileri incelenmektedir.²⁵ Bu bağlamda aşağıda, Mushaf tertibinde Asr ile Nâs arasında yer alan sûrelerin birbirleriyle olan anlam münasebetleri incelenecektir.

3. Asr-Nâs Arasındaki Sûrelerin Anlam Münâsebeti

Münâsebet konusu yapılacak olan Asr ile Nâs arasındaki sûreler, ikişerli gruplar halinde incelemeye tabi tutulacaktır. Öte yandan yeri geldikçe sûrelerin muhtevası, indiği dönem ve muhatapları ile ilgili de bazı bilgiler verilecektir. Ayrıca Asr sûresi ele alınırken, onun, Mushaf'ta kendisinde önce geçen Tekâsür sûresiyle; Nâs sûresi incelenirken ise, onun, hall-i mürtehil²⁶ hadisi

²⁴ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/37; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1414), 1/52; İlhami Günay, *Kur'ân-ı Kerîm Sûreleri Arasındaki Münâsebet (Tenâsübü's-Süver)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 31-33. Bu konudaki iddialar ile bu iddialar üzerine yapılan değerlendirmeler için bk. Nureddin İtir, "Münâsebet İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Önemi", 222-231; Ali Galip Gezgin, "'Âyetler ve Sûreler Arasındaki Tenâsüb' ile 'Sûrelerin Tertibinin Tevkifliği'nin Kur'ân'ın 'Metin İçi Bağlam'ı Açısından Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/30, (2018), 18-21.

²⁵ Sûreler arasındaki münâsebet ilişkileri ve yönleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ali Galip Gezgin, "'Âyetler ve Sûreler Arasındaki Tenâsüb' ile 'Sûrelerin Tertibinin Tevkifliği'nin Kur'ân'ın 'Metin İçi Bağlam'ı Açısından Önemi", 16-18; Sabri Demirci, "Kur'ân Âyetleri ve Sûreleri Arasındaki Tenâsüb (Fahrüddin Razi'nin Tefsiri Mefatihü'l-Gayb Örneği)", *Ekev Akademi Dergisi* 19/62 (Bahar 2015), 164-167.

²⁶ İbn Abbas'tan rivâyet edilen bir hadise göre, en hayırlı amelin ne olduğunu soran bir sahâbiye Hz. Peygamber, "hall-i mürtehil" yani "Kur'ân'ı başından sonuna kadar okuyup her bitirdiğinde hemen başa dönüp yeniden başlamak" cevabını vermiştir. bk. Ebu İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâletü'n-nâşirün, 2017/1438), "Kırâât", 13 (No. 2948).

çerçevesinde kendisinden sonra olarak nitelendirilebilecek Fatiha sûresiyle arasındaki anlam münasebetlerine değinilecektir.

3.1. Asr ve Hümeze: Kurtuluş ve Hüsrân

Asr sûresi, vahyin ilk dönemlerinde nazil olan sûrelerden biridir. Âyet sayısı üç olmakla birlikte oldukça kapsamlı bir muhtevaya sahiptir. Bu sebeple İmam Şafiî, “Şayet Kur’ân’dan başka bir şey inmeseydi, bu sûre insanlara yeterdi. Bu sûre, Kur’ân’ın bütün ilimlerini içermektedir.”²⁷ demiştir. Asr sûresi, hangi niteliklere sahip insanların kurtuluşa ereceklerini bildirmektedir. Böylelikle sûre, kimlerin hüsrana uğrayacaklarını da haber vermektedir: “*Andolsun zamana ki, insan gerçekten ziyan içindedir. Ancak, iman edip de sâlih ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler başka (Onlar ziyanda değillerdir).*”²⁸

Tefsirlerde Asr sûresiyle, Mushaf’ta ondan önce gelen Tekâsür sûresinin özellikle son âyeti arasında çeşitli anlam münâsebetleri kurulmuştur. Öyle ki sûre adeta Tekâsür sûresinin sonundaki, “*Sonra o gün, nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz?*”²⁹ ifadesinin bir tefsiri gibi görülmüştür. Tekâsür sûresinde, heva ve nefislerine uyan ve tehlikeye düşene kadar şeytanın ardından gidenlere; Asr sûresinde ise Yüce Allah’a iman edip salih amel işleyen, hak yola sımsıkı sarılıp birbirlerine sabrı tavsiye edenlere değinilmektedir.³⁰ İlk durum insanları hüsrana, helake ve ateşe; ikinci durum ise kurtuluşa ve cennet nimetlerine kavuşmaya götürmektedir.

Suyûtî’nin ifadesiyle, dünya ticaretinin ziyan ve hüsrânı ile ahiret ticaretinin bol kazanç ve faydasının zikredildiği Asr sûresinin ardından, muhtevasında mal toplayıp hesabını tutmakla meşgul olan, topladığı malın da kendisini ebedileştirdiğini sanan kişilere tehditler içeren Hümeze sûresi gelmektedir.³¹ Asr sûresinde, iman ve salih amel işleyenler ile hakkı ve sabrı tavsiye edenler dışındaki bütün insanlar hüsrana uğramakla tehdit edilmiştir. Hüme-

²⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6065.

²⁸ *Kur’ân Yolu* (Erişim 20 Ocak 2020), el-Asr 103/1-3.

²⁹ et-Tekâsür 102/8

³⁰ Ahmet Mustafa el-Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1946/1365), 30/233.

³¹ Celaleddin es-Suyûtî, *Tenâsüku'd-dürer fi tenâsübi's-süver*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986), 143; a.mlf. *Esrâru tertibi'l-Kur’ân*, (Kahire: Dâru'l-fazile, ts.), 167.

ze sûresinde ise, dalâlette olup hüsrana uğrayacak olan bu kimselerin bazı sıfatları ile ahiretteki akıbetleri haber verilmiştir.³²

Asr ve Hümeze sûresinin muhtevalarını göz önünde bulunduran Elmalılı, Asr sûresi çerçevesinde insanların, kâmil bir imanla Allah'a karşı güzel ameller işlemesinden ve birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmeye ihtiyaç duyduklarından bahsetmektedir. Böyle davranan insanlarla alay edenlerin hüsrânlarının şiddetli olacağını ifade etmek için de Asr sûresinden sonra Hümeze sûresinin geldiğini ifade etmektedir.³³

Mekke'de nazil olan Hümeze sûresi, ahiretteki hüsrânın ne olduğu ve nasıl gerçekleşeceğini, biriktirdiği malının kendisini bâki kılacağını zannederek hem peygamber hem de müminlerle alay eden bir grup üzerinden haber vermektedir. Sûrede söz konusu hüsrân şöyle anlatılmaktadır: *"Mal toplayan ve onu durmadan sayan, insanları arkadan çekiştiren, kaş göz işaretiyle alay eden her kişinin vay haline! O, malının, kendisini ebedileştirdiğini sanır. Hayır! Andolsun ki o, Hutame'ye atılacaktır. Hutame'nin ne olduğunu sen nereden bileceksin? O, Allah'ın, yüreklere işleyen tutuşturulmuş ateşidir. Şüphesiz uzatılmış direkler arasında ateş onların üzerine kapatılacaktır."*³⁴

Hümeze sûresinde Allah (cc), hüsrana uğrayanların ahiretteki durumlarını zikrettiği bir örnek üzerinden anlatmıştır. Ancak Yüce Allah, haddini aşan bazı zalimleri daha dünyada iken de hüsrana uğratabilir veya helak edebilir. İşte bunun en bariz örneklerinden biri de Hümeze sûresinin hemen ardından gelen Fil sûresinde anlatılmaktadır.

3.2. Fil ve Kureys: İkrâm ve Şükür

Mushaf tertibinde Hümeze sûresinden sonra gelen Fil sûresi, Yüce Allah'ın Bey'ini yıkmaya gelen Ebrehe'nin başına gelenleri anlatmaktadır.³⁵

³² Ebu's-Senâ Şihabüddin es-Seyyid Mahmud el-Âlûsî, *Râhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, (Beyrut: İhyâi't-türâsî'l-Arabî, ts.), 30/229; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 30/236; Muslim, *el-Tefsîru'l-mevdûî*, 9/329.

³³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6084.

³⁴ el-Hümeze 104/1-9.

³⁵ Habeşistan krallığının Yemen valisi Ebrehe, Hristiyanlığı Arabistan yarımadasında yaymak, Arapları Kâbe ziyaretinden vazgeçirip San'a'da bir kiliseye yönlendirmek istemiştir. Böylece, Kâbe dolayısıyla Mekke'de dönen ticaret de Yemen'e kaymış olacaktı. Fakat Araplar buna itibar etmediler. Hatta Araplardan bir kişinin gizlice yapılan kiliseyi pislettiği ifade edilmektedir. Ebrehe bu eylemi bahane

“Rabbinin, fil sahiplerine yaptığını görmedin mi? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi. Nihayet onları yenilmiş ekin yaprakları haline getirdi.”³⁶ Bu anlatım bir yandan da Kureyş’e bahşedilen önemli bir lütfu ve ikramı hatırlatmaktadır. Öte yandan Allah (cc) bu sûreyi indirerek, inkârda direnen ve peygamberine savaş açan Kureyşlilerin, yakın geçmişte yaşanan Fil hadisesinden ibret almalarını beklemektedir. Zira anlatılan bu hadisede Yüce Allah, Kureyş’i, karşı koyamayacakları güçlü bir düşmandan korumuştur.

Öncelikle belirtelim ki Fil sûresinin Mushaf’ta kendisinden önce gelen Hümeze sûresi ile güçlü bir anlam ilişkisi vardır. Hümeze sûresinde Allah (cc), güç elde etmek için mal biriktiren ve bu maddî gücüne güvenerek hem Hz. Peygamber’le hem de inananlarla alay eden, onları arkalarından çekiştiren ve yeni gelen dinin yayılmasını engellemeye çalışan Kureyşlilerin ahiretteki akıbetlerini haber vermektedir. Onlar, Hz. Peygamber ve müminlerin onur ve haysiyetlerini kırdıkları için de ahirette kendilerini kırıp parçalayacak Hutame’ye (Cehennem) atılacaklardır. Fil sûresi ise, Cenâb-ı Allah’ın kendisine isyan edenlerin fitnelerini, hile ve tuzaklarını boşa çıkarıp onları daha dünyada iken azaba uğrattığını bildirmektedir. Beytullah’ı yıkmak isteyenlerin saltanatları nasıl perişan olduysa, Allah’ın, Kâbe’den daha çok önem verdiği peygamberine tuzak kuranlar da benzer bir akıbetle karşılaşacaktır. Tıpkı Fil ordusunda olduğu gibi onların da hile ve tuzakları kendi başlarına geçirilecektir.³⁷

Öte yandan Fil ashabının yaşadığı olay, Yüce Allah’ın, “Andolsun ki o Hutame’ye atılacaktır”³⁸ âyetinde tehdit ettiği cezayı uygulamaya kadir olduğunun bir ifadesidir. Cenâb-ı Allah’ın kâfirleri büyük bir azapla cezalandıracağını delili, O’nun Bey’ini yıkmak isteyenlerin başına gelenlerdir. Üstelik söz

ederek Kâbe’yi yıkmak için yola koyulsa da daha yaklaşmadan Allah Teâlâ Ebabil kuşlarıyla onu ve ordusunu helak etmiştir. Söz konusu Fil hadisesi hakkında detaylı bilgi için bk. İbn İshâk, *Sîretü İbni İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah (Mağrib: Ma’hedü’ d-dirâsât ve’lebhâs li’t-ta’rib, 1396/1976), 38-43; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (b.y.: y.y., ts.), 1/43-61; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 4/1221; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/96; Ebu’l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azim*, thk. Sami b. Muhammed es-Selamet (Riyad: Dâru Tayyibe, 1997/1418), 8/483-484.

³⁶ el-Fil 105/1-5.

³⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 30/232; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6097-6098; Zuhaylî, *Tefsîru’l-münîr*, 15/801.

³⁸ el-Hümeze 104/4.

konusu ceza Kureyşlilerin gözleri önünde cereyan etmiştir. Ancak bu, onların dünyadaki ceza ve azaplarıdır. Tüm bunlar düşünüldüğünde kıyamet günündeki azaplarının ise, çok daha şiddetli ve çetin olacağı anlaşılmaktadır.³⁹ Zaten Hümeze sûresinde de inkârcılara yönelik ahiretteki cezanın nasıl olacağına dair bazı bilgiler verilmişti.

Netice olarak diyebiliriz ki Hümeze sûresi, haddi aşan isyankâr zalimlerin ahirette karşılaşacakları kötü akıbeti haber vermekte iken, Fil sûresi de Cenâb-ı Allah'ın daha dünyada iken zalim ve inkârcıların cezalarını verebileceğine işaret etmektedir. Ayrıca Fil sûresi Allah Teâlâ'nın, kendisine samimi olarak yönelen kullarını hiçbir zaman ve mekânda asla yalnız ve yardımsız bırakmadığının bir göstergesidir. Zira Mekke'nin lideri Abdulmuttalip, gelen felaket karşısında tüm putlarını bir yana bırakmış ve Kabe'nin kapısına tutunarak Beyt'in sahibine yani sadece Allah'a dua etmiş ve O'na sığınmıştır.⁴⁰ Kabe'nin Rabbi ise, Beyt'ini, dolayısıyla da Mekkelileri korumuştur.

Fil sûresinin, tertipte hemen ardından gelen Kureyş sûresiyle aralarında açık bir anlam münâsebeti göze çarpmaktadır. Hatta öyle ki, bu iki sûrenin tek sûre olduğu dahi söylenmiştir.⁴¹ Fil olayında büyük bir lütfâ kavuşan Hz. Peygamber'in kavmi olan Kureyş'e, kendi isimleriyle anılan sûrede Yüce Allah'ın onlara verdiği iki büyük nimet daha hatırlatılmaktadır.⁴² Allah (cc) Kureyş sûresinde bu nimetleri şöyle ifade etmektedir: “Kureyş'in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lütuflarda bulundu). Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin Rabbine kulluk etsinler.”⁴³ Sûrede Yüce Allah, Kureyşlilerin rızık ve güvenlik endişelerini nasıl giderdiğini ve bunun karşısında da onlardan nasıl bir

³⁹ Saîd Havva, *el-Esâs fi't-tefsîr*, (Beyrut: Dâru's-selam, 1985/1405), 6681; Muslim, *el-Tefsîru'l-mevdûi*, 350.

⁴⁰ İbn İshâk, *Sîretü İbni İshâk*, 41; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/50.

⁴¹ Râzî, *Mefatihu'l-gayb*, 32/104; Bikâ'î, *Nazmu'd-dürer*, 22/268; İbtisam Ömer Umudî, *el-Muhtarât mine'l-münâsebât beyne's-süver ve'l-âyât*, (Riyad: y.y., 2015/1436), 257; Zuhaylî, *Tefsîru'l-münîr*, 15/810-811; Sa'îdî, *en-Nazmu'l-fenniyyu fi'l-Kur'ân*, 366. Elmalılı, bu iki sûrenin bütün Mushaflarda ayrı ayrı besmeleyle yazılması, ayrı oldukları tevâtüren sabit olması ve fasıllarının farklı olması gerekçesiyle bu görüşe katılmadığını ifade etmektedir. bk. Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9/ 6147.

⁴² Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 30/241; Seyyit Kutup, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru's-şurûk, 1972), 6/3983; Sa'îdî, *en-Nazmu'l-fenniyyu fi'l-Kur'ân*, 366; Zuhaylî, *Tefsîru'l-münîr*, 15/810-811; Muhammed Ali Sabûnî, *Safvatü't-tefâsîr*, 4. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981/1402), 3/ 606.

⁴³ Kureyş 106/1-4.

şükür hali beklediğini haber vermektedir. Zikredilen hususlar ise, bir insan veya toplum için vazgeçilmez hayatî iki nimet olan rızık ve güvenlidir.

Öte yandan Kureyş kabilesi, Kâbe'ye olan hizmetleri yanında, Allah'ın Fil ashabını helak etmesiyle birlikte bölgede büyük bir itibar ve güç kazanmıştır. Öyle ki Kureyş'in Hz. Peygamber'e yönelik tavrı, yarımada'daki diğer kabilelerin İslam davetine verecekleri yanıt konusunda belirleyici bir husus olmuştur. Bu bağlamda birçok kabile şayet Kureyş kabilesi iman ederlerse, kendilerinin de Hz. Peygamber'in risaletini kabul edeceklerini ifade etmiştir.⁴⁴ Bu sebeple Kureyş'e verilen nimetler hatırlatıldıktan sonra onlardan sadece Beyt'in Rabbine kulluk etmeleri istenmiştir.

Bazı müfessirler, Fil sûresinin sonu ile Kureyş sûresinin başı hatta ilk harfi arasında da anlam münâsebeti kurmuşlardır.⁴⁵ Örneğin Râzî, Kureyş sûresinin başındaki "lam" harf-i cerrinin, Fil sûresiyle üç yönden anlam münâsebeti olabileceğini ifade etmiştir. Ona göre söz konusu muhtemel anlamlardan ilki, "Allah (cc), fil ashabını Kureyş'in emniyet ve selameti için yenilmiş bir ekin gibi yaptı" şeklindedir. İkinci ihtimal ise, "Kureyş'in ülfeti yani emniyet ve selameti için, baksana Rabbin fil ashabına nasıl yaptı" şeklinde olabilir. Üçüncü bir yorum ise, âyetin başındaki "lam" (ل) harf-i cerrini إلى manasına alıp, Allah Teâlâ'nın sanki, "Biz önceki sûrede yaptığımız şeyleri, Kureyş'e başka bir nimette bulununcaya kadar yaptık ki, o nimet de, Kureyş'in yaz ve kış düzenledikleri ticarî seferlere alışmaları, ünsiyet etmeleridir" demesidir.⁴⁶

Allah Teâlâ'nın Fil ashabının tuzaklarını boşa çıkarıp onları helak etmesi, Arap yarımadasındaki insanlar hatta emirler nezdinde Kureyşlilerin itibarını oldukça artırmıştır. Bu durum Kureyş için bir güven tesis etmiş ve onlara temel geçim kaynakları olan ticarete çeşitli imtiyazlar sağlamıştır. Allah (cc) Kureyş'e tüm bu nimetleri, yalnızca Kâbe'nin Rabbine kulluk etmeleri için vermiştir.⁴⁷ Fakat onlar bu hususta nankörlük ederek kendi içlerinden çıkan

⁴⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6158.

⁴⁵ Fil sûresinin sonu ile Kureyş sûresinin başı hatta ilk harfi arasında çeşitli açılardan dile getirilen münâsebetler için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin (b.y.: Hicr, ts.), 24/647,650; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2007/1428), 6/345-346; Râzî, *Mefatihu'l-gayb*, 32/103-104; Suyûtî, *Tenâsüku'd-dürrer*, 144.

⁴⁶ Râzî, *Mefatihu'l-gayb*, 32/103.

⁴⁷ Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 30/244; Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 6/3983; Sâbüni, *Safoetü't-tefâsir*, 3/606.

Allah'ın peygamberine tabi olmayı reddetmişlerdir. Daha da ileri giderek Hz. Peygamber'in davetine engel olmaya hatta onu öldürmeye çalışmışlardır. Öyle ki sonunda Hz. Peygamber ve inananlar Mekke'yi terk etmek zorunda kalmıştır.

Yeri gelmişken belirtelim ki Kureyş sûresinin, hemen öncesindeki Fil ve sonrasındaki Mâûn sûreleri ile olduğu gibi tertipte daha öncelerde yer alan Tin sûresiyle de bazı yönlerden anlam ilişkisi kurulmuştur. Bu bağlamda Fil sûresiyle Kureyş sûresinin sonunun, Tin sûresindeki, “*şu emin şehre yemin olsun ki*”⁴⁸ âyetindeki emniyeti bir izah ve hatırlatma olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹ Bu yorum, Kur'ân'ın genel anlam bütünlüğü içerisinde değerlendirilebilir. Zira tertipte farklı yerlerde olsalar da, Kur'ân'daki muhteva bütünlüğü böyle bir münâsebet kurulmasına müsaittir.

3.3. Mâûn ve Kevser: Cimrilik ve Cömertlik

Kureyş sûresi ve ardından gelen Mâûn sûresinde ele alınan konular arasında çeşitli açılardan anlam münâsebetleri kurulmuştur. Örneğin Kureyş sûresinde, “*kendilerini açlıktan doyuran*”⁵⁰ buyrulmuşken, Mâûn sûresinde “*yoksulu doyurmaya teşvik etmeyen*”⁵¹ kimselerden bahsedilmektedir. Keza Kureyş sûresinde, “*şu evin Rabbine kulluk etsinler*”⁵² denilmişken, ardından gelen Mâûn sûresinde, “*Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarında gaflet içerisinde dirler*”⁵³ denilerek, muhatapların Cenâb-ı Allah'a kulluk konusundaki hal ve tavırları eleştirilmiştir.⁵⁴

Allah (cc), Kureyş sûresinde Mekkelilere ihsanı olarak zikrettiği, “*korku ve açlıktan emin olma*” nimetine rağmen Mekkeliler, Allah'a şirk koşmaya devam etmişlerdir. Öte yandan onlar, öldükten sonra dirilmeyi ve ahiret günündeki hesabı da inkâr etmekteydiler. Bu bağlamda Kureyş sûresinin hemen ardında yer alan Mâûn sûresi, dini yani hesabı yani ahireti yalanlayanlara

⁴⁸ et-Tin 95/3.

⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9/6163.

⁵⁰ Kureyş 106/4.

⁵¹ el-Mâûn 107/3.

⁵² Kureyş 106/4.

⁵³ el-Mâûn 107/4-5.

⁵⁴ Suyûtî, *Tenâsüku'd-dürer*, 144; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30/241; Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, 30/247.

yönelik tehditler içermektedir.⁵⁵ Söz konusu sûrede Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: “Gördün mü dini (hesabı, cezası) yalanlayanı? İşte odur yetimi itip kakan; ve yoksula yedirmeyi özendirmeyen! Vay haline o namaz kılanların (ibadet edenlerin) ki, onlar namazlarında (ibadetlerinde) gaflet halindedirler. Onlar halka gösteriş yaparlar. Hayra da engel olurlar.”⁵⁶

Mushaf'ta Mâûn sûresinin ardından, kelime anlamı olarak Hz. Peygamber'e verilen tüm hayırları ifade eden Kevser⁵⁷ sûresi gelmektedir. Bu sûre, Duhâ sûresinden kendisine kadar olan bütün sûrelerin tamamlayıcısı, sonraki sûrelerin ise aslı olarak ifade edilmiştir.⁵⁸ Allah (cc), bu veciz sûrede şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz biz sana çokça hayır verdik. Şimdi sen Rabbin için namaz kıl ve kurban kes! Asıl sonu gelecek olan, sana karşı nefret duyandır.”⁵⁹

Kimi müfessirler, Mâûn sûresi ile Kevser sûresi arasındaki anlam münâsebetini birbirine mukabil hususlarla izah etmişlerdir. Bu bağlamda Mâûn sûresinde dini yalanlayan kimsenin; cimrilik, namazı terk, namazda riya ve zekâttan kaçınmak gibi dört vasfından bahsedilmiştir. Kevser sûresinde ise, “cimriliğe” karşılık “Resulüm kuşkusuz biz sana Kevser'i verdik”; “namazı terk etmeye” karşılık “sadece Rabbine kulluk et, namaz kıl”; “riyaya” karşılık “insanlar için değil, sadece Allah rızası için” ve “yardım yapmama ve zekât vermeme” eylemine karşılık “...kurban keserek etin bir kısmını yetim, fakir ve düşkünlere tasadduk et” buyurulmuştur.⁶⁰ Elmalılı da bu iki sûre arasında, “Dinsizin ve münafığın sıfatı olan yalanlamaya karşılık ispat; insaf-

⁵⁵ Zuhaylî, *Tefsîru'l-münûr*, 15/ 819; Muslim, *el-Tefsîru'l-mevdûi*, 1/379.

⁵⁶ el-Mâûn 107/1-7.

⁵⁷ Tefsirlerde “Kevser” kelimesi ile; cennette bir nehir, çok iyilik, peygamberlik, Kur'an, hikmet, iyiliğin hepsi, dünya ve ahiretin iyiliği, cennette bir havuz, ahiret sevabı, bağış yapmak, hediye etmek, İslam, zikrin yüceliği, ilim, güzel ahlak, Makam-ı Mahmud yani şefaât, Hz. Peygamber'e verilen bütün nimetler gibi anlamların kastedildiği ifade edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud (Beyrut-Lübnan: Müessesetü târihi'l-Arabî, 2002/1424), 4/879; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/679-689; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/1224; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/120-128.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/118; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6171.

⁵⁹ el-Kevser 108/1-3. Kevser sûresinin, Peygamberimizin oğlu vefat edince müşriklerin ona “soyu kesik” anlamında “ebter” demeleri üzerine nazil olduğu söylenmiştir. bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/697-701; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 14/482-483; Bedrettin Çetiner, *Fatihadan Nâs'a Esbab-ı Nüzul*, (İstanbul: Çağrı, 2002), 2/973-974.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/117; Nisâbü'rî, Nizameddin, *Tefsîru garâibi'l-Kur'an ve regâibi'l-Furkân*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1996/1416), 6/575; Bikâ'i, *Nazmu'd-dürer*, 22/291; Suyûtî, *Tenâsüku'd-dürer*, 144-145; a.mlf. *Esraru tertîbi süveri'l-Kur'an*, 169; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30/244; Zuhaylî, *Tefsîru'l-münûr*, 15/827-828; Muslim, *et-Tefsîru'l-mevdûi*, 1/392-393.

sızlığa ve cimriliğe karşılık ihsan ile çok hayır; namazda (ibadette) gaflet ve ciddiyetsizliğe karşılık, namaza (ibadete) devam; gösterişe karşılık “Rabbin için” tahsisi ile ihlas; mâûnu (kap kakak gibi şeyleri) men etmeye karşılık, kurban ve fedakârlıkla sadaka vermek ve açları doyurmak” şeklinde bir münâsebet kurmuştur.⁶¹

Görüldüğü üzere kötü ahlakın ve iyi işleri yapmayı terk etmenin zikredildiği Mâûn sûresinden sonra birçok hayrı ifade eden Kevser sûresi gelmiştir. Mâûn sûresi, cimrilerin en cimrisinden ve bu özelliğinden dolayı yardım etmekten kaçınan bir inkârcıdan bahsederken, hemen ardından gelen Kevser sûresi cömertlerin en cömerdiyle söze başlamıştır.⁶² *Kevser sûresinden sonra ise, “sadece Rabbin için” kaydıyla ortaya konan tevhid ve ihlasın açık, alenî bir ilanı olarak Kâfirûn sûresi gelmektedir.*⁶³

3.4. Kâfirûn ve Nasr: İhlas (Samimiyet) ve Zafer

Kureyş’in ileri gelenlerinden bir grup Hz. Peygamber’e, bir sene onların putlarını tazim etmesini, buna karşılık onların da bir sene yalnız Allah’a kul-luk etmeleri teklifinde bulunmuştur. Ancak Cenâb-ı Allah, Kâfirûn sûresini indirerek Hz. Peygamber’den, onların bu teklifini kesin ve net bir dille reddetmesini istemiştir.⁶⁴ Sûre, bir yandan müşriklerin teklifini reddederken bir yandan da bunun gerçekleşmesinin hiçbir zaman mümkün olamayacağını ifade etmektedir: “*De ki: ‘Ey inkârcılar! Ben sizin tapmakta olduğunuz şeylere tapmam. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Ben sizin taptıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.*”⁶⁵

Kâfirûn sûresi, Mekke’de Mâûn sûresinden sonra nazil olmakla birlikte Mushaf tertibinde Kevser sûresinden sonra yer almaktadır. İlk âyeti kâfirlere hitapla başladığı için “Kâfirûn” ismini almıştır. Sûrede, özellikle İslam inanç sisteminin temelini oluşturan tevhid ilkesinden asla taviz verilemeyeceği anlatılmaktadır. Bu bağlamda Mekkelilerin hadlerini aşarak Hz. Peygamber’i şirk

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6179.

⁶² Bikâ’î, *Nazmu’d-dürrer*, 22/287.

⁶³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6214.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/1225; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/137; Ebû Hayyân, *el-Bahrû’l-muhît*, 1/558; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 8/507; Muslim, *et-Tefsîru’l-mevdûi*, 1/406.

⁶⁵ el-Kâfirûn 109/1-6.

koşmaya davet etmeleri üzerine, o (sas), böyle bir davete asla icabet etmeyeceğini, şayet kendileri İslam'ı kabul etmeyeceklerse de herkesin kendi dini üzere kalabileceğini söylemiştir. Kâfirûn sûresi, tevhide olan bu vurgusu dolayısıyla İhlâs sûresiyle birlikte "İhlâseyn" olarak anılmıştır.⁶⁶

Kevser sûresinde, Allah Teâlâ peygamberine ihlaslı bir şekilde sadece Rabbine kulluk etmesi gerektiğini bildirmişti. Kâfirûn sûresinde ise ondan, sadece Allah'a yöneldiğini ve dininin kâfirlerin dininden farklı olduğunu ilan etmesini istemiştir. Müşrikler bilmelidir ki Hz. Peygamber, onların kulluk ettikleri putlarına asla tapmayacaktır. Ve bu husus sûrede tekrar tekrar ifade edilmiş, sonunda da herkesin dininde kalabileceği belirtilerek onlara rest çekilmiştir.⁶⁷ Öte yandan Kâfirûn sûresi aynı zamanda, Hz. Peygamber'e ebter (güçük) diyerek buğzeden müşriklere bir cevap mahiyetinde gelmiştir.⁶⁸

Elmalılı'ya göre Kevser sûresinin içerdiği emirlerin en mühim yönü, "Rabb'in için" kaydının ifade ettiği tevhid ve ihlastır. Bu bağlamda Kevser sûresini, tevhidin muhatap kitleye açıkça ilanını içeren Kâfirûn sûresinin takip etmesi anlamlıdır.

Öte yandan Elmalılı, Müşriklerle ilişkileri koparacak tarzda bir hitabı dolayısıyla Kâfirûn sûresinin mensûh olduğunu ifade eden görüşler olduğunu söylemektedir. Fakat o, Mushaf tertibinde Kâfirûn sûresini Nasr sûresinin takip etmesine işaret ederek, Kâfirûn sûresinin mensûh olması şöyle dursun, nasr (yardım) ve fethin ön şartlarından olan mücadele kabilinden olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Bir başka yönüyle sûre Müslümanlara, benzer şartlarda ortaya konulabilecek örnek bir tavır öğretmektedir.

Kâfirûn sûresinin ardından gelen Nasr sûresi ise, Medine döneminin sonlarında nazil olan sûrelerden biridir.⁷⁰ Sûre ismini ilk âyetinde geçen ve "yar-

⁶⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, (Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-rişaletü'n-nâşirîn, 2017/1438), "İkâmet", 102; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30/249.

⁶⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30/249; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 254; Zuhaylî, *Tefsîru'l-münîr*, 15/ 837.

⁶⁸ Suyûtî, *Esraru Tertîbi süveri'l-Kur'ân*, 169. Ayrıca bk. Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9/6214-6216; İbtisam Ömer Umudî, *el-Muhtarât*, 258.

⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9/6232.

⁷⁰ Sûrelerden birinin (Kâfirûn) Mekki diğerinin (Nasr) ise Medeni olması ve aralarında da güçlü bir anlam münâsebetinin bulunmasını Mushaf'taki sûre tertibinin tevkîfi olduğuna delil sayanlar olmuştur. bk. Sa'îdî, *en-Nazmu'l-fenniyyu fi'l-Kur'ân*, 370.

dım” anlamına gelen Nasr kelimesinden almaktadır. Sûrede, Yüce Allah’ın Peygamberine yardım edip zafere ulaştırdığında Hz. Peygamber’in göstermesi gereken tavırla ilgili mesajlar yer almaktadır: “Allah’ın yardımı gelip fetih gerçekleştiği ve insanların akın akın Allah’ın dinine girdiğini gördüğünde, Rabbine hamdederek şanınun yüceliğini dile getir ve O’ndan af dile. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir.”⁷¹

Hz. Peygamber’in Kâfirûn sûresindeki kesin ve net tavrının bir sonucu olarak, Allah’ın (cc) ona Nasr sûresinde zikredilen lütufları ihsan ettiği belirtilmektedir.⁷² Özellikle de Rasulüallah’ın, “Ey kâfirler! Ben sizin taptıklarınıza tapmam!” resti, üç ilahî yardımı beraberinde getirmiştir. Sanki Allah (cc), Rasûlüne şöyle demiştir:

1. Sen benim dinime dilinle destek oldun, Ben de bunun mükâfatı olarak sana yardımımı gönderdim.
2. Sen, kalbinin Mekke’sini tevhid ordusuyla fethettin, biz de sana Mekke’nin fethini nasip eyledik.
3. Sen, iç ve dış ve bütün uzuvlarını bana itaat ve kulluğa sevk ettin, Ben de kullarımı sana itaate sevk ettim.⁷³

Kâfirûn sûresinde dikkat çeken bir diğer husus ise Allah Teâlâ’nın, isimlerinden hiçbirini açık bir şekilde zikretmemiş olmasıdır. Allah (cc), kendisine canlı cansız bütün varlıklar için kullanılabilen bir ism-i mevsûl (ﷲ) ile işarette bulunmuştur. Öte yandan Nasr sûresinde ise, en büyük ismini yani Allah’ı zikretmiştir. Râzî’ye göre sanki Allah (cc) şöyle demek istemiştir: “Ben, isimlerimi böyle bir yerde zikretmem. Çünkü onlar kâfir oldukları için isimlerimi hafife alır ve böylece cezaları daha da artar. Benim ismimi kâfirlere karşı anma ki onlar ismimi hor ve hakir görmesinler ve hafife almasınlar. Ama ismimi dostlarımın yanında zikret ki onlar ismime saygı duysunlar.”⁷⁴ Ancak şunu belirtelim ki müşrikler, gökleri ve yeri yaratan, yağmuru yağdıran bir Allah inancına da sahiplerdi.⁷⁵ Bununla birlikte O’na şirk koşmaktaydılar ki, bu ise, Allah’a karşı yapılan en büyük haksızlık ve ahlaksızlık olmaktadır.

⁷¹ en-Nasr 110/1-3.

⁷² Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/149; Suyûtî, *Esrâru tertîbi’l-Kur’ân*, 170.

⁷³ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/149; Nisâbüri, *Tefsiru garâibi’l-Kur’ân*, 6/584.

⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/150.

⁷⁵ el-Ankebût 29/61-63; Lokmân 31/25.

Kâfirûn sûresinde aynı şekilde, “Benim dinim bana, sizin dininiz size” sözü ile Hz. Peygamber’in, kâfirlerden ayrılığını açıkça ilan etmesi istenmektedir. Ardından gelen Nasr sûresi de akıbetin, Allah Rasulünün olacağını ortaya koymaktadır. Cenâb-ı Allah’ın yardımı ve dolayısıyla fetih mutlaka gelecektir.⁷⁶ Bu yüzden Rasulüllah’ın kendisine münasip olan tavrı sergilemesi yani müşriklerin tekliflerinden uzak durması, onlara açık ve net bir şekilde ret cevabı vermesi istenmektedir.

Nasr sûresi, Hz. Peygamber’in davetinin son aşamalarında gelen ve İslam dininin tekâmüle erdiğine işaret eden bir sûredir.⁷⁷ Bununla birlikte, Hz. Muhammed’in vefatıyla İslam’ın fetihlerine ve yayılmasına zarar gelmeyip, ona düşmanlık edenlerin yine muratlarına eremeyeceklerini anlatmak adına, bu sûrenin akabinde Hz. Peygamber’in amcası iken ona iman etmeyip küfür ve düşmanlık edenlerle beraber olduğundan dolayı soyu, nesebi, serveti ve çalışmalarını kendisine fayda vermemiş olan Ebu Leheb’in ebedî hüsrânını anlatan “Tebbet” sûresi gelmektedir.⁷⁸ Allah Teâlâ Nasr sûresinde insanların akın akın İslam’a dâhil oluşunu zikretmekte, Tebbet sûresinde ise, İslam’a girmeyen hatta hiç yanaşmak istemeyenlerin ziyan ve helakini bildirmektedir.⁷⁹

3.5. Tebbet ve İhlâs: Batılın Yıkılışı ve Tevhidin İkamesi

Bilindiği gibi cahiliyedeki asabiyet⁸⁰ anlayışı gereği Ebu Leheb’in de Ebu Talip gibi inanmasa bile kendi kabilesinden olan Hz. Peygamber’e sahip çıkması, destek olması beklenirdi. Fakat o tam aksine, dünyalık kaygıları, çeşitli menfaat beklentileri sebebiyle destek olmadığı gibi risalete engel olmaya ça-

⁷⁶ Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, 30/257; Muslim, *Tefsiru'l-Mevdûî*, 1/421.

⁷⁷ Kimi sahâbiler Nasr sûresinin nüzulünden Hz. Peygamber’in ecelinin yakınlığını anlamışlardır. Rivayetler için bk. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 4/1226; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/164; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6253.

⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6253.

⁷⁹ Suyûtî, *Tenâsüku'd-dürrer*, 146; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30/259.

⁸⁰ Câhiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabaların oluşturduğu topluluğa “asabe”, bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da “asabiyet” denilmekteydi. Cahiliye dönemindeki söz konusu bu dayanışma, kabile üyesi haksız, zalim olsa da gerekli görülürdü. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Mustafa Çağrıncı, “Asabiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/453; İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Yarım, 6. Basım, 2015), 163-173; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, (İstanbul: Ensar, 3. Basım, 2016), 142-145.

lıştır. Bunun üzerine Allah (cc) onu ve bu konuda ona yardım eden hanımının helakini bildirmek üzere Tebbet sûresini indirdi: “*Ebû Leheb’in elleri kurusun (helak olsun)! Kurudu (helak oldu) zaten. Ona ne malı fayda verdi ne de kazandığı başka şeyler. O, alev alev yanan ateşe atılacak! Dedikodu yapıp söz taşıyan karısı da. Boynunda da ipten bükülmüş bir halat bulunacak.*”⁸¹

Nasr sûresinde Allah (cc), itaat edenin mükâfatını yardım ve fetih olarak, Tebbet sûresinde ise isyan edenin akıbetini dünyada hüsrân, ahirette de azap olarak ifade etmiştir.⁸² Yüce Allah önceki sûrede dostunun fethinden, Tebbet sûresinde ise düşmanlarının iki dünyada düşecekleri kötü durumundan haber vermiştir.⁸³

Elmalılı, Tebbet sûresinden sonra Nasr sûresinin gelmesini yani Hz. Peygamber’in zafer ve başarısıyla, ona küfür ve düşmanlık edenlerin başında bulunan amcası Ebu Leheb’in durumu ve akıbetinin yan yana zikredilmesini, yardım görmekle yardımsız bırakılmanın, şükürle nankörlüğün, güzel sonla kötü sonun farkının bir arada gösterilmesi olarak değerlendirmiştir. Ayrıca bu tertip, düşmanlar Hz. Peygamber’in vefatından sonra fitne çıkaracak olsalar da, onların İslâm dininin bekâ ve yayılmasına engel olamayacaklarına bir işarettir.⁸⁴

Öte yandan dünya ve ahiret yönünden kötü ve feci sonu beyan eden Leheb sûresinin ardından İhlâs, Felak ve Nâs sûreleri gelmektedir ki, bu üç sûre, kötü sondan korunmak için yapılması gerekenleri hatırlatma mahiyetindedir. Nasr sûresinde tesbih, hamd ve istiğfar ile Allah’a giden, Tebbet sûresinde de hüsrân ve aşağılanma ile ateşe gidenlerin akıbeti açıklandıktan sonra İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerinin gelmesi, güzel bir sona ermek ve helakten kurtulmak için tek çarenin, Cenâb-ı Allah’ı tanımak, birlemek ve samimiyetle O’na sarılmak, bütün kötülüklerden korunmak için de O’nun yardımına sığınmak gerektiği hatırlatılmaktadır.⁸⁵

⁸¹ Tebbet 111/1-5.

⁸² Merâğî, *Tefsiru’l-Merâğî*, 30/260.

⁸³ Nisâbü’rî, *Garâibu’l-Kur’ân*, 6/588.

⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6256-6258.

⁸⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6267-6268.

Kâfirûn, Nasr ve Tebbet sûrelerinin muhtevaları bir arada düşünüldüğünde sanki, “Sizin dininiz size benim dinim bana” dediklerinde, “Ya Rab! İtaat edenin mükâfatı nedir?” diye sorulmuş; O (cc) da, “Yardım ve fetihtir” demiştir. Daha sonra, “İsyankârın cezası nedir?” denilmiş, bu soruya da “Dünyada hüsrân, ahirete de azaptır” cevabı verilmiştir.⁸⁶

Mushaf tertibinde Tebbet sûresinden sonra tevhid akidesini kısa ve öz olarak ifade eden İhlâs sûresi gelmektedir. Hem müşriklere hem de ehl-i kitaba tevhidî ilan eden İhlâs sûresi,⁸⁷ söz konusu hakikati dört âyet-i kerîmede ifade etmektedir: “De ki: O, Allah’tır, tektir. Allah sameddir (Her şey O’na muhtaç fakat O, hiçbir şeye muhtaç değil). Doğurmamış ve doğmamıştır. O’nun hiçbir dengi yoktur.”⁸⁸

İhlâs sûresi, her ne kadar kısa bir sûre olsa da muhtevası oldukça zengindir. Bu sebeple olacak ki Hz. Peygamber, İhlâs sûresinin, Kur’ân-ı Kerîm’in üçte birine denk geldiğini ifade etmiştir.⁸⁹ Zira İhlâs sûresi Kur’ân’ın temel konusu olan ulûhiyete dair meseleleri ele almakta ve Yüce Allah’ı çeşitli vasıflarıyla tanıtmaktadır.

Nasr sûresinde müminlere zaferin, Tebbet sûresinde ise kâfirlere helakin zikredilmesinden sonra İhlâs sûresinin gelmesi, dinin, tevhid inancı üzere, tek olan Allah’a has kılınmasını ifade etmektedir.⁹⁰ Keza Tebbet sûresinde batıl temsil edenlerin helaki, yıkılışı zikredilmekte, ardından İhlâs sûresinde de onun yerine gelecek olan ya da getirilmesi gereken Hak ve hakikatin temel akidesi ilan edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında batılı yıkmak tek başına yeterli bir hedef değildir. Zira onun yerini bir başka batıl alabilir. Olması gereken, batılın yerine hakkı ikame etmektir.

⁸⁶ Suyûtî, *Esraru tertîbi süveri’l-Kur’ân*, 171; Zuhaylî, *Tefsîru’l-münîr*, 15/855; Müslim, *Tefsîru’l-mevdûi*, 1/436.

⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6349-6350.

⁸⁸ el-İhlâs 112/1-4.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.), “Fezâilü’l-Kur’ân”, 13; Ebu’l-Hüseyn Müslim, *Sahîhu Müslim*, haz. Muhammed Fuat Abdulkâfi (Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1955), “Salâtü’l-müsâfirîn”, 259; Tirmizî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 12.

⁹⁰ Sa’îdî, *en-Nazmu’l-fenniyyu fi’l-Kur’ân*, 372.

İhlâs sûresinde Allah (cc), “*De ki!*” emriyle Rasulünden, kulluk ettiği Rabbini sıfatlarıyla birlikte tanıtmasını istemektedir.⁹¹ Onun Rabbi, tektir. Her şey O’na muhtaç iken O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Ne doğurmuş ne de doğmuştur. O’nun ilahlıkta ve rablikte hiçbir dengi yoktur. Bu sebeple insanın tüm diğer varlıklardan, putlardan ve ilahlaştırılan her şeyden kaçınarak rable-ri olan Yüce Allah’a yönelmeleri, sadece O’na kulluk etmeleri ve her durumda O’na sığınmaları elzemdir.

Tertipte İhlâs sûresinden sonra ise, insanın, Rabbine hangi şeylerden ve nasıl sığınması gerektiğini öğreten Felak ve Nâs sûreleri gelmektedir.

3.6. Felak ve Nâs: Acziyet ve Güvenli Sığınak

Felak ve Nâs sûreleri hem nüzulde hem de tertipte ardarda gelmektedir. Bu iki sûreye “iki koruyucu” anlamında Muavvizeteyn ismi verilmektedir.⁹² Kimi rivayetlerde ise, İhlâs sûresiyle birlikte üçü Muavvizât (koruyucular) olarak isimlendirilmiştir.⁹³ Bu isimlendirmeler, söz konusu sûreler arasında bir muhteva benzerliğinin olduğunu ortaya koymaktadır.

İhlâs sûresi Yaratıcıyı tanıtırken, Felak ve Nâs sûreleri ise, Yaratıcı ile mahlûkat arasındaki ilişkidен bahsetmektedir. Allah Teâlâ, İhlâs sûresinde ulûhiyet konusunu açıklayıp ardından da Felak sûresinde mahlûkatın mertebesini ortaya koymuştur. İlk olarak, “*De ki: Sabahın Rabbine sığınırım...*” buyurdu. Çünkü insanoglunun karanlıkları sonsuzdur. Allah Teâlâ ise var etmenin nuru ile bu karanlıkları aydınlatmaktadır. Bu husus aynı zamanda

⁹¹ Müslim, *Tefsîru'l-mevdûi*, 1/450-451.

⁹² Felak ve Nâs sûrelerinin sebab-i nüzûlüyle ilgili kaynaklarda çeşitli rivayetler nakledilmektedir. 1) Cebrâil’in (as) gelip Rasulüllah’a, “Cinlerden bir İfrit sana bir hile yapmak istiyor, döseğine vardığında Muavvizeteyn sûresini oku” diyerek bu iki sûreyi öğretmiştir. 2) Gözden korunmak için nazil oldular. Rivayete göre Kureys, “Gelin bir açlık riyazeti yapalım da Muhammed’e göz değdirelim” dediler. Sonra gelip “ne güzel pazun, ne kuvvetli sırtın, ne güzel gözün var!” diye göz değdirmek istediklerinde Yüce Allah bu iki sûreyi indirmiştir. 3) Yahudi Lebîd b. A’sam’ın sihri üzerine indirildiği söylenmiştir ki bu görüşü, tefsircilerin çoğunluğunun kabul ettiği öne sürülmektedir. Rivayetlerle ilgili detaylı bilgi için bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 4/923; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 32/187; Ebû Hayyân, *el-Bahrû'l-muhît*, 8/532; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ânî'l-Azîm*, 8/534; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6353-6359.

⁹³ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30/278; Zuhaylî, *Tefsîru'l-münîr*, 15/872-873; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9/6351; Müslim, *Tefsîru'l-mevdûi*, 1/479.

mahlûkatın Rabbine olan ihtiyacını ortaya koymaktadır.⁹⁴ Zira insanın karanlıklar içerisinde bir hayat sürmesi düşünülemezdi.

Felak sûresinin temel hedefi yaratılanların şerrinden Yüce Allah'a sığınmayı öğretmektir.⁹⁵ Felak sûresindeki istiâze geneldir. Bu sûrenin ardından ise, özel şerlerden bahseden ve onlardan Allah'a sığınmayı tavsiye eden Nâs sûresi gelmektedir.⁹⁶ Hz. Peygamber'in şahsında sûrede bahsedilen şerden Allah'a (cc) sığınılması emredilmektedir: "*De ki: "Cinlerden olsun insanlardan olsun, insanların kalplerine vesvese sokan sinsî şeytanın şerrinden insanların Rabbine, insanların Melik ve Hâkim'ine, insanların İlah'ına sığınırım!"*"⁹⁷

Kimi müfessirler, Felak sûresinde, kendisine sığınılan Yüce Allah sadece bir sıfat ile yani "*Felak'ın Rabbine*" şeklinde zikrolunduğuna, şerlerinden sığınılan mahlûkat, ğâsik (gece), neffâsât (büyücüler) ve hâsid (hasetçi) olmak üzere üç çeşit olduğuna dikkat çekmişlerdir. Nâs sûresinde ise, tam aksine kendisine sığınılan Yaratıcı; Rab, Melik ve İlah olmak üzere üç sıfatla anlatılırken, kendisinden sığınılan ise, "şeytânî vesvese" şeklinde bir şer olarak ifade edilmiştir. Anlaşıyor ki Nâs sûresindeki şer, Felak sûresinde zikredilen şerlerin hepsinden daha tehlikelidir. Bu sebeple insan Rabbine, Melikine ve İlahına sığınarak bunlardan korunmak durumundadır.⁹⁸ Böylece Mushaf'ın son iki sûresiyle insan, hem hangi şerlerden kaçınacağını hem de hangi varlığa sığınacağını öğrenmiş olmaktadır.

Nakledildiğine göre Hz. Peygamber, en hayırlı amelin ne olduğunu soran bir sahabîye, "hall-i mürtehil" yani "Kur'ân'ın başından sonuna kadar okuyup her bitirdiğinde hemen başa dönüp yeniden başlamak"⁹⁹ cevabını vermiştir. Bu hadis bir yönüyle de Kur'ân'daki tertibin bir döngü içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Mushaf tertibi içerisinde Nâs sûresin-

⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/186; Suyûtî, *Esraru tertibi'l-Kur'ân*, 173-178; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 22/625; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9/6366.

⁹⁵ "*De ki: Yarattığı şeylerden gelebilecek kötülüklerden; Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden; Düğümlere üfürülenlerin şerrinden; Bir de kışkandığı vakit kışkanç kişinin şerrinden sabahın rabbine sığınırım!"* (el-Felak 113/1-5).

⁹⁶ Bikâ'i, *Nazmu'd-dürer*, 22/424; Müslim, *Tefsîru'l-mevdûî*, 1/467.

⁹⁷ en-Nâs 114/1-6.

⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/198; Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 6/605; Zuhaylî, *Tefsîru'l-münîr*, 15/887-888; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9/6421.

⁹⁹ Tirmizî, "Kırâât", 13 (No. 2948).

den sonra Fatıha sûresinin geldiğini düşünebiliriz. Bu bağlamda kimi müfessirler, Kur'ân'ın başı ile sonu yani Fatıha ile Nâs sûreleri arasında anlam münâsebeti aramışlardır.

Son sûrelerde tüm yaratılmışların, gecenin, büyücülerin ve hasetçilerin, özellikle de vesvese verenlerin şerrinden, insanların Rabbi, Meliki ve İlahı, Ehad ve Samed olan Allah'a sığınılması emredilmiştir. Bu açıdan sığınanların Yüce Allah'ın yardımıyla korunarak güzel bir sona erecekleri vaat olunmuştur ki, bunun bir şükran ifadesi olarak "*Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur*" deyip Fatıha sûresine başlamak gayet uygun olmaktadır.¹⁰⁰

Elmalılı, Kur'ân-ı Kerim'in ilk ve son harfleri arasında da bir münâsebet kurmaya çalışmıştır. Ona göre, Kur'ân'ın, bismelenin (Ba)sıyla başlaması ve Nâs'ın "sin" harfi ile son bulması "bes", yani yetişir, kâfi, işte o kadar, demek gibidir. Bu da, "*Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır, sonra onlar Rablerinin huzuruna toplanacaklardır*"¹⁰¹ âyetine uygun olarak, Kur'ân'ın başka bir kitaba veya delile ihtiyaç bırakmayacak şekilde din esaslarının hepsini içeren, yeterli bir hidayet rehberi olduğuna işaret eder. Yine bu husus, "*Kendilerine okunan kitabı (Kur'ân) sana indirmemiz onlara yetmedi mi?...*"¹⁰² âyetine bir atıf olarak da düşünülebilir.¹⁰³

Hem Felak hem de Nâs sûresi, istiâzeyi (sığınmayı) Allah'a tahsis etmeyi hedeflemektedir. Felak sûresinde bedenî şerlerden, Nâs sûresinde ise manevî ve dinî konulardaki şerlerden Allah'a sığınılması tavsiye edilmiştir. Kur'ân-ı Kerim, Cenâb-ı Allah'a senâ etmekle yani Fatıha sûresiyle başlamakta ve iki koruyucu sığınma sûresiyle yani Felak ve Nâs ile son bulmaktadır. Hamd başlangıca uygun, sığınma ise son bulmaya uygundur.¹⁰⁴ Denilebilir ki kul, başlangıçtan nihayete kadar Yüce Allah'a iltica etmekte ve O'ndan yardım istemektedir.¹⁰⁵ Bu açıdan bakıldığında Felak ve Nâs sûrelerinin, Fatıha sûre-

¹⁰⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9/6429.

¹⁰¹ el-En'âm 6/38.

¹⁰² el-Ankebût 29/51.

¹⁰³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9/6429-6431.

¹⁰⁴ Bikâ'i, *Nazmu'd-dürer*, 22/424; Sa'îdî, *en-Nazmu'l-fenniyyu fi'l-Kur'ân*, 374; Zuhaylî, *Tefsiru'l-münîr*, 15/882.

¹⁰⁵ Müslim, *Tefsîru'l-mevdûî*, 1/480; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/625.

sinde yer alan, “yalnız senden yardım dileriz”¹⁰⁶ ifadesinin bir açıklaması mahiyetinde olduğu da söylenebilir.

Sonuç

İnsanı fıtratına dönmeye davet eden İslam, tevhid inancı üzere hak ve adalet temelli bir toplum inşa etmeyi hedeflemiştir. Ancak Kur’ân-ı Kerim bunu yirmi üç yıllık bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştirmiştir. Tedricî bir süreçte nazil olan her bir vahiy pasajı, aslında söz konusu inşâ sürecinin bir parçası, bir tamamlayıcısı olmuştur.

Nüzul sıraları dikkate alınarak yapılan bir Kur’ân okuması, birey ve topluma yönelik inşanın nasıl bir keyfiyetle gerçekleştiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Öte yandan Kur’ân’ın anlamsal bütünlüğü, her bir pasajı arasındaki muhteva ve hedef birliği, onun, Mushaf tertibi üzere okumalarında da aynı inşâ etkisini göstermektedir. Vahiy pasajlarının farklı muhteva taşınması, farklı muhatap kitlelere yönelik olması ve uzun bir süreçte nazil olması, onun anlamsal tevhidine ve bir bütünün parçaları olmasına engel değildir. İncelenen Asr ve Nâs arasındaki sûrelerin anlam münâsebetleri de Kur’ân’ın, söz konusu muhteva, mana ve hedef birliğini yani tevhidini ortaya koyan bir başka husus olmaktadır.

Asr sûresinde Yüce Allah, kurtuluşun temel ilkelerini ve onlara riayet etmeyenlerin tam bir hüsrân içinde olacaklarını bildirmektedir. Ardından gelen sûrelerde ise, bu hüsrânın hem ahirette hem de dünyada gerçekleştiğini ya da gerçekleşebileceğini örnekleriyle haber vermektedir. Bu sebeple Allah (cc) insandan kulluğunu, kendisine büyük ikramlarda bulunan Kâbe’nin Rabbine has kılmasını istemektedir. Yüce Allah, Beyt’in rabbine kulluktan uzak durduğu gibi O’nun kullarına eziyet edip hiçbir yardımda bulunmayanlar için ise, “vay onların hallerine!” demektedir. Kendisinin ise, inananlara her türlü hayırla ve çokça yardımda bulunduğunu, bulunacağını ifade etmektedir. Allah (cc), peygamberi üzerinden bütün inananlara, verdiği nimetler karşısında tevhitte asla ödün vermemelerini ve bu konudaki bütün tekliflere kapıları kapatmalarını istemektedir. Bu resti çektikleri takdirde de Allah’ın yardım ve zaferinin geleceğini vadetmektedir. Allah’ın yardım ve

¹⁰⁶ el-Fatiha 1/4.

zaferi ise, O'nun dinine, peygamberine karşı koymaya çalışan tüm düşmanlarının helaki anlamına gelmektedir.

En nihayetinde her şey, tek ve samed olan, doğmayan, doğurmayan ve hiçbir dengi olmayan Yüce Allah'ın elindedir. Tam bir ihlasla yalnızca O'na kulluk eden ve hamdi O'na has kılan insanlar, bütün yaratılmışların şerrinden, görünür görünmez tüm kötülüklerden Rableri, Melikleri ve İlahları olan Allah'a sığınmalıdırlar. İnsanın, hem bu dünyada hem de ahirette huzur ve güven içerisinde olması da böylesi bir inanç ve eyleme bağlıdır.

İncelenen sûreler arasındaki anlam münâsebetleri göstermektedir ki, Kur'ân, her ne kadar yirmi üç yıllık bir zaman diliminde nazil olmuşsa da, mana ve muhteva açısından tam bir bütünlük, bir tevhid arz etmektedir. Öte yandan bu münâsebet Kur'ân'ın, nüzul dönemindeki olaylardan bağımsız bir şekilde her dönemde söz konusu inşa görevini yerine getireceğine bir işaret olarak da düşünülebilir. Sonuç olarak Kur'ân, insanın içinden çıkamadığı soru ve sorulara, onun zihnini ve kalbini tatmin edecek şekilde cevaplar vermekte ve nuruyla hak yolda ona rehberlik etmektedir.

Kaynakça

Ahmed b. Fâris. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdusselam, Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ciyel, ts.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. 6 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

Âlûsi, Ebu's-Senâ Şihabüddin es-Seyyid Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2016.

Azimi, Enayatullah. *Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirinin Münâsebetü'l-Kur'ân İlmi Çerçevesinde İncelenmesi (Bakara Sûresi Örneği)*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Beydâvî, Nasıruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Tefsiru'l-Beydâvî (Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl)*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

Bikâ'î, Burhaneddin Ebu'l-Kasım İbrahim b. Ömer. *Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyi ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-kütübî'l-İslâmî, ts.

Bilgiz, Musa. *Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet –Saîd Havva Örneği-*. Ankara: Araştırma, 2006.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru ihyai't-türâsî'l-Arabî, ts.

Cerrahoğlu, İsmail. "Fahredden Râzî ve Tefsiri". A.Ü. *İslam Bilimleri Fakültesi Dergisi*. Haziran 1977.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: TDV, 11. Basım, 1997.

Çağrı, Mustafa. "Asabiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/453-455, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: İFAV, 52. Basım, 2016.

Demirci, Sabri. "Kur'ân Âyetleri ve Sûreleri Arasındaki Tenasüb (Fahruddin Razi'nin Tefsiri Mefatihü'l-Gayb Örneği)". *Ekev Akademi Dergisi* 19/62, (Bahar 2015), 147-172.

Derzeze, İzzet. *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. İstanbul: Yarı, 6. Basım, 2015.

Ebû Hayyân, el-Endülûsî. *el-Bahru'l-muhît*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîye, 1993/1413.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 3. Basım, 1979.

Ferâhî, Abdülhamid. *Nizâmu'l-Kur'ân ve te'vîli'l-Furkân bi'l-Furkân*. Nev Delhi: el-Dairetü'l-Hamidiye, 2008.

Gezgin, Ali Galip. "'Âyetler ve Sûreler Arasındaki Tenâsüb' ile 'Sûrelerin Tertibinin Tevkîfiliği'nin Kur'ân'ın 'Metin İçi Bağlamı' Açısından Önemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/30, (2018), 1-47.

Günay, İlhami. *Kur'ân-ı Kerîm Sûreleri Arasındaki Münâsebet (Tenâsübü's-Süver)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî. *Kitabu'l-Ayn*. thk. Abdulhamid Hendâvî. 4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003.

İtr, Nureddin. "Münâsebet İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Önemi". çev. Eyüp Yaka. *İslami İlimler Dergisi*, 1/2, (Güz 2006), 219-245.

İbn İshâk. *Sîretü İbni İshâk*. thk. Muhammed Hamidullah. Mağrib: Ma'hedü'd-dirâsât ve'lebhâs li't-ta'rîb, 1396/1976.

İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt, b.y.: y.y., ts.

İbn Kesîr, Ebi'l-Fida İsmail ed-Dimeşkî. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sami b. Muhammed es-Selamet. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1997/1418.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-risale, 2017/1438.

İbn Âşûr, Tahir. *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Kahire: Maarif, 1119.

Kur'ân Yolu. Erişim 20 Ocak 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Kutup, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru's-şurûk, 1972.

Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nüketü ve'l-uyûn, Tefsiru'l-Maverdî*. 6 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2007/1428.

Merâğî, Ahmet Mustafa. *Tefsiru'l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1946/1365.

Mukâtil b. Süleyman. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmut. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Müessesetü't-târîhî'l-Arabî, 2002/1424.

Müslim, Mustafa. *et-Tefsiru'l-mevdû li süveri'l-Kur'ân*. Dimeşk: Kalem, 2000.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Haccac en-Nisâbüri. *Sahîhu Müslim*. haz. Muhammed Fuad Abdulkaki. Beyrut-Lübnan: Dâru ihyai't-türâsî'l-Arabî, 1955.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, b.y.: Dâru ihyai'l-kütübî'l-Arabî, ts.

Nisâbüri, Nizameddin, *Tefsîru garâibi'l-Kur'ân ve regâibi'l-Furkân*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1996/1416.

Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. b.y.: Dâru'l-fikr, 1981/1401.

Sa'îdî, Abdülmüteal. *en-Nazmu'l-fenniyyu fi'l-Kur'ân*, b.y.: el-Matbaatu'n-namûziciyye, ts.

Sabûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 4. Basım, 1981/1402.

Saîd Havva. *el-Esâs fi't-tefâsîr*. Beyrut: Dâru's-selam, 1985/1405.

Subhi Salih. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 10. Basım, 1977.

Suyûtî, Celaleddin. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Risale Yayınları, 2008/1429.

Suyutî, Celaleddin. *Esraru tertîbi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-fazîle, ts.

Suyutî, Celaleddin. *Tenâsüku'd-dürer fi tenâsübi's-süver*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. 24 Cilt. b.y.: Dâru hicr, ts.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Müessesetu'r-risale, 2017/1438.

Tok, Fatih. "Vahyin Mahiyeti ve Kur'ân Vahyi". *Tefsir Tarihi*. ed. Ali Rıza Gül& Muhammed Ersöz. İstanbul: Lisans, 2019.

Umudî, İbtisam Ömer. *el-Muhtarât mine'l-münâsebât beyne's-süver ve'l-âyât*. Riyad: y.y., 1436/2015.

Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Abdusselam, Muhammed Harun. 20 Cilt. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 2. Basım, 1994/1415.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-marife, 1430/2009.

Zerkânî, Muhammed Abdul Azim. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1995/1415.

Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-maârif, 1972.

Zuhaylî, Vehbe. *Tefsiru'l-münîr*. çev. Hamdi Arslan vd. 30 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 2005.